

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ДИТИНИ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ АСПЕКТ****LEGAL REGULATION OF THE CHILD'S PARTICIPATION IN FAMILY DISPUTES:
NATIONAL AND FOREIGN ASPECTS**

**Алімов К.О., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет**

Під час сімейного життя родини може виникати безліч конфліктів, частина яких вирішується у процесуальній та правовій площині.

Питання процесуального статусу дитини завжди буде привертати увагу науковців та юристів, це пов'язано з тим, що кожна дитина має право на чесне, гідне, уважне ставлення до неї. Дитина є уразливою стороною у сімейних спорах, яка потребує повного захисту з боку батьків і держави. Судовий розгляд таких спорів є особливо складним та емоційним, адже будь-яке рішення буде впливати на долю ще недорослої людини. Важливо, щоб система правосуддя була адаптована для особливих потреб дитини та забезпечувала її інтереси.

У 2020 році в Україні був проведений моніторинг судових розглядів, судової статистики та судових рішень, що стосуються сімейних спорів у аспекті дотримання прав дитини. Так, Уповноважена Верховної Ради України з прав дитини Людмила Денісова зазначала, що були виявлені випадки, коли судами не враховувалася думка дитини або враховувалася формально щодо питань, які прямо стосувалися її життя. Наприклад, у справах щодо вирішення місця проживання дитини або у справах щодо позбавлення батьків батьківських прав. Дійсно, дана проблема є актуальною, адже необхідно всебічно забезпечувати права дитини та реалізовувати на практиці стандарти правосуддя дружнього до дитини, тому вивчення зарубіжного досвіду є необхідним для формування шляхів подолання відповідної проблеми на теренах нашої держави.

У статті автором розглядається поняття процесуального статусу, процесуальні права дитини, особливості реалізації таких прав, міжнародний досвід у сфері участі дитини у сімейних спорах.

Ключові слова: процесуальний статус, процесуальні права, сімейний спір, участь дитини у сімейних спорах, правосуддя дружнє до дитини.

During a family life, there can be lots of conflicts, apart of which can be solved procedural and legal field.

The issue of the procedural status of a child will always attract attention of scientists and lawyers, that is connected with the fact that every child has the right for honest, dignified and attentive treatment. The child is a vulnerable party in family disputes that needs full protection from parents and the state. Litigation of such disputes is especially difficult and emotional, because any decision will affect the life of not grown-up person. It is important that the justice system is adapted to the special needs of a child and providing of his or her interests.

In 2020, Ukraine conducted the monitoring of court proceedings, court statistics and court decisions related to family disputes in terms of respect for children's rights. So, the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for the Rights of the Child Lyudmyla Denisova noted, that there were cases when the courts did not take into consideration the opinion of a child or took them formally as for the questions concerning their lives. For example, in cases of deciding the child's place of residence or depriving parents of parental rights. Indeed, this problem is relevant, because it is necessary to fully ensure the rights of the child and to implement in practice the standards of child-friendly justice. The study of foreign experience in this matter is necessary to form ways to overcome the problem in our country.

In the article the author considers the concept of procedural status, procedural rights of the child, features of realization of such rights, international experience in the field of participation of the child in family disputes.

Key words: procedural status, procedural rights, family dispute, child's participation in family disputes, child-friendly justice.

Питання правового регулювання участі дитини у сімейних спорах розглядали такі вчені, як: Ю.Ю. Рябченко, К.М. Ключова, І.О. Гора, Г.В. Яковлевич, Л.А. Музика, О.С. Середя, Л.В. Красицька, С.А. Левківська, І.А. Яніцька, Н.А. Волкова, О.В. Кадетова, К.М. Глиняна, С.Т. Йосипенка, О.І. Кисельова, В.Ю. Євко та інші.

Дослідження питання процесуального статусу дитини в сімейних спорах потрібно почати з визначення поняття «процесуальний статус». Відповідний термін ми не знайдемо в нормативно-правових актах, тому потрібно звернутися до наукових праць. Рябченко Ю.Ю. визначає, що загальні положення процесуального статусу не вивчалися науковцями комплексно останнім часом, більшість досліджень розглядають «процесуальний статус» через положення конкретних учасників судового розгляду, наприклад – суду, перекладача, адвоката та інших» [1, с. 51]. Хоча такі науковці, як Мельник М.Б., Берестова І.Е., Короед С.О., Лукіна І.М., Ясинок М.М., здійснювали вивчення окремих складових частин процесуального статусу, до яких і відносили права, обов'язки, відповідальність та законний інтерес.

Сімейний спір – це правовий конфлікт між учасниками сімейних відносин. Одним із розповсюджених видів сімейних спорів є спори, що стосуються дитини. Дійсно, офіційна статистика не відображає кількість справ, розглянутих судами, що стосуються інтересів дитини, крім даних, пов'язаних з розглядом кримінальних справ про

вчинення злочинів проти осіб, що не досягли 18-річного віку. Але за даними звіту про результати моніторингу судових процесів в Україні, кожна третя цивільна справа потенційно може зачіпати інтереси дитини [2]. Прикладами таких справ є стягнення аліментів на утримання дитини, визначення місця проживання дитини, надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, усиновлення та інші.

Визначаючи процесуальний статус дитини у сімейних спорах, потрібно розуміти, що вона є специфічним суб'єктом, тому увага законодавця фіксується саме на правах неповнолітньої особи. Форма участі особи у сімейних спорах прямо залежить від її віку. У ч. 1 ст. 18 Сімейного кодексу України визначено, що особа, яка досягла 14-річного віку, може звертатися до суду за захистом своїх прав та законних інтересів [3]. Водночас дитина може прямо не заявляти свої вимоги, але рішення, яке буде прийматися судом у сімейному спорі, може зачіпати її інтереси. Отже, в такому випадку також постає питання про участь неповнолітньої особи в судовому розгляді справи.

Цивільно-процесуальний кодекс України визначає, що неповнолітня особа може реалізовувати свої процесуальні права через представника та законного представника [4]. Законними представниками дитини є батьки, які і наділені першочерговим правом захищати своїх дітей, такі положення закріплені в національному законодавстві, а саме у статті 154 Сімейного кодексу України. На жаль, не завжди

батьки дитини хочуть або мають можливість представляти інтереси дитини. Так, у справі «Хант проти України» від 7 грудня 2006 року ЄСПЛ у п. 54 наголошується на тому, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, особлива увага має бути звернена на найважливіші інтереси дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків [5]. Зважаючи на відповідні положення, у законодавстві передбачена можливість залучення іншого представника неповнолітнього, наприклад адвоката.

Неповнолітні особи наділені такими ж процесуальними правами, як і дорослі. Так, відповідно до ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України до них можна віднести: право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках [4].

Як зазначалося вище, неповнолітні з 14 років можуть звертатися до суду за захистом своїх прав, але відповідно до ч.1 ст. 47 Цивільного процесуального кодексу України здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття [4]. У статті 165 Семейного кодексу України визначено, що право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав має сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [3]. Отже, постає питання, чи дійсно особа, яка досягла 14-річного віку, може сама звернутися до суду із позовом.

Для отримання відповіді на це питання потрібно звернутися до судової практики. Дійсно, частина заяв неповнолітніх осіб залишається нерозглянутою, прикладом може бути постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області у справі № 216/3351/18 від 06.03.2019 р.

У 2020 році на сайті судової влади була розміщена інформація, що Полонський районний суд Хмельницької області задовольнив позов 15-річної особи щодо позбавлення його батьків батьківських прав. Також Тростянецьким районним судом Сумської області було розглянуто позов 14-річної особи про стягнення на його користь аліментів із батьків. Волинським районним судом було розглянуто позов 15-річної особи про позбавлення батьків батьківських прав. Таке прохання було задоволено, оскільки особою подавалися докази, що батьки не виконують своїх обов'язків та постійно вживають алкогольні напої [2]. Отже, можемо зробити висновок, що останнім часом все частіше беруться до уваги інтереси дитини та розглядаються позови неповнолітніх».

Схожий підхід існує і в Каліфорнії. Так, у статті 3042 Семейного кодексу Каліфорнії визначається, що неповнолітні особи, які досягли 14 річного віку, мають право звертатися до судів для захисту своїх законних інтересів та прав [6].

У країнах Європейського Союзу, як правило, діти не можуть самостійно подавати позов до суду, доки не отримують повну цивільну дієздатність. Як виняток, в деяких державах – членах ЄС діти можуть здійснювати такі дії безперешкодно у справах, що стосуються сімейних спорів, працевлаштування та вирішення питань батьківства. Наприклад, відповідно до Семейного кодексу Естонії

в конкретних категоріях сімейних спорів неповнолітня особа може самостійно подати позов. Відповідно до статті 168 Закону Естонії «Про сімейні відносини» у справах, що стосуються визнання усиновлення недійсним, з 14 років дитина повинна самостійно подавати позов, до цього віку такі дії вчиняються через представника [7].

У Фінляндії та Германії, за даними Агенції фундаментальних прав Європейського Союзу, відсутня можливість звертатися до суду особі, яка не досягла 18-річного віку, у справах, що стосуються сімейних відносин. У Словаччії будь-які питання щодо подання позову неповнолітнім вирішується спеціалізованими судами індивідуально. У Польщі існує інший підхід до цього питання, відповідно до Закону Польщі «Про родину та опіку» дитина може звертатися до суду, якщо їй виповнилося 12 років, у справах, що стосуються сімейного життя та зачіпають її інтереси [8]. Отже, можемо зробити висновок, що в різних країнах існують різні підходи до цього питання, але головним залишається наявність у дитини можливості захистити свої законні інтереси.

У межах міжнародного права існує велика кількість нормативно-правових актів, що захищають права дитини. Україною було прийнято більшість із них. Основоположними документами у сфері процесуального статусу дитини слід вважати Конвенцію ООН «Про права дитини» та Європейську конвенцію про здійснення прав дітей.

Незважаючи на те, що існують міжнародні акти щодо захисту прав дітей, державами все одно здійснюються порушення у цій сфері, тому 17 листопада 2010 року Комітетом міністрів Ради Європи були прийняті «Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя дружнього до дитини». Відповідно до цих вказівок виділяють п'ять основних принципів, якими повинні керуватися посадові особи під час вирішення питань, що стосуються дітей, а саме: «Участь», «Найкращі інтереси дитини», «Гідність», «Захист від дискримінації» та «Верховенство права».

Конвенція ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р. у ч. 1 ст. 12 визначає: «Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю» [9].

У ст. 13 Конвенції стверджується: «Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованої формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» [9]. Схожі положення знайшли втілення і в Європейській конвенції про здійснення прав дітей. Так, стаття 3 закріплює, що дитина має право бути проінформованою та висловити свою думку під час розгляду справи» [10]. Отже, у цих актах визначається два основних права дитини під час судового розгляду: право на інформацію та право на висловлення своєї думки.

Право бути поінформованим закріплене не тільки в міжнародних актах, а ще й у національних. Так, у ст.9 ЗУ «Про охорону дитинства» закріплюється право на інформацію дитини, зокрема визначається, що діти мають право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення» [11].

Основними складовими частинами права на інформацію в процесуальному аспекті є право неповнолітнього на повідомлення судом його прав та обов'язків, право на роз'яснення суті спору в частині, що стосуються її інтересів, право на отримання роз'яснень щодо наслідків її дій,

дій представника та ін. Важливим є те, що законодавство нашої країни не покладає на суд прямий обов'язок переконатися в тому, що дитина дійсно розуміє суть судового процесу. Таке питання залишається дискусійним, адже, з одного боку, обов'язок суду – переконатися в тому, що неповнолітня особа розуміє суть судового процесу, свої права та обов'язки, а це може певним чином тиснути на неї та не створювати дружні умови, завдяки яким неповнолітня особа може реалізовувати повноцінно свої процесуальні права.

З іншого боку, нерозуміння основоположних питань судового розгляду сімейного спору може впливати на думку дитини або порядок її дій, що в подальшому позначиться на повноцінності дослідження всіх обставин справи судом та винесенні рішення, яке буде найбільш відповідати інтересам дитини.

Наприклад, у вказівках Комітета Міністрів Ради Європи щодо стандартів правосуддя, дружнього до дитини, встановлюється, що судові засідання за участі дітей мають бути адаптовані до їхнього темпу сприймання інформації та можливості фокусувати увагу на важливих питаннях. Для сприяння участі дитини у судовому засіданні слід здійснювати перерви, не відволікатися від головних питань та зводити до мінімуму технічні збої. Важливо намагатися обладнати в судах дитячі кімнати – такі умови допоможуть увійти в контакт з дитиною.

За даними звіту моніторингу здійснення стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у 89% випадків у суді була відсутня зона очікування, адаптована до дитини. У решті (11%) випадків зона очікування була зручною для дитини (достатньо зручного місця, дивани, вода тощо), однак не була спеціально обладнана під потреби дитини. Як зазначив голова районного суду Чернігівської області: «У суді є куточок для дитини, адже у суді є багато відвідувачів з дітьми. Він є інформативним під кутом зору прав людини, дитини. За допомогою картонок роз'яснена інформація про сторін судового процесу. Їх переважно використовують батьки. Працівники суду не проводять роз'яснення для дітей за допомогою цих матеріалів, зокрема на це впливає брак кадрів» [2]. Питання постає в тому, що для того, щоб ефективно та правильно вибудувати комунікацію з дитиною потрібні не тільки юридичні знання, а ще й психологічні. Отже, необхідним є забезпечення судів достатньою кількістю кадрів, які будуть розуміються на особливостях функціонування дитячої психіки.

Як зазначалося вище, в Конвенції ООН «Про права дитини» та в Європейській конвенції про здійснення прав дітей закріплюється право дитини бути вислуханою під час судового розгляду. Національним законодавством України закріплено право дітей на висловлення своєї думки, відповідно до ст. 171 Сімейного кодексу України «дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана під час вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі під час вирішення спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном» [3]. Важливо, що міжнародне і національне законодавство наділяє дитину певним обсягом прав, тим самим намагається забезпечити її комфортне існування. Потрібно пам'ятати, що однією із задач закону є сприяння соціальному розвитку людини.

Фактично дитина має право висловлювати свою думку в суді щодо вирішення питань, які її стосуються, та чи дійсно все так зрозуміло? Спірним залишається питання в національному законодавстві щодо віку дитини, з якого можна залучати її у судовий процес, та віку, з якого можна показання дитини вважати обов'язковими для урахування

при постановленні рішення. Так, у ст. 3 Європейської конвенції про здійснення прав дітей зазначається, що внутрішнім законодавством повинно бути визначено, яка дитина має достатній рівень розуміння для отримання необхідної інформації, отримання консультації, висловлення думки у суді, мати можливість бути проінформованою про наслідки реалізації своїх думок» [10].

Стаття 171 Сімейного кодексу України говорить, що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана під час вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі під час вирішення спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном [3]. Можемо зробити висновок, що національним законодавством визначено, що дитина може висловлювати свою точку зору, якщо може говорити та формулювати свої думки. Дійсно, визначення конкретного віку, з якого можна залучати дитину до судового розгляду, не є правильним, адже дитина, як і кожна людина, є індивідуальністю, яка розвивається, дорослішає в різному темпі.

Якщо ми поглянемо на формулювання положення ст. 3 Європейської конвенції про здійснення прав дітей, зможемо зрозуміти, що право висловлювати думку під час вирішення сімейних спорів надається дитині, яка має достатній рівень розуміння. Поняття «достатнього рівня розуміння» є оціночним і може трактуватися як певний ступінь інтелектуального та емоційного розвитку, вміння аналізувати та приймати рішення, які можуть впливати на життя дитини. У національному законодавстві визначається, що неповнолітня особа може брати участь у судових спорах, якщо може формулювати свої думки. Такий підхід надає більшому колу дітей право висловити свою точку зору та бути почутим.

Інший підхід до цього питання існує в Італії. Так, Італія 5 вересня 1991 року ратифікувала Конвенцію ООН про права дітей, а вже 5 жовтня вона вступила в дію на території країни. Приймаючи цю Конвенцію, Італія взяла на себе обов'язок забезпечувати право дитини на вільне висловлення своєї думки. У статті 145 Цивільного кодексу Італії зазначалось, що «в разі недосягнення домовленостей між чоловіком та жінкою з приводу сімейного спору кожен із подружжя може вимагати втручання судді, який, почувши думку подружжя, а при необхідності – спільних дітей, які досягли шістнадцятирічного віку, буде сприяти винесенню справедливого рішення у справі» [12]. У статті 316 Цивільного кодексу Італії визначалося, що суддя повинен вислухати батьків та дитину, яка досягла чотирнадцятирічного віку, та запропонувати рішення, яке буде відповідати інтересам дитини та батьків [12].

Отже, проаналізувавши положення цих статей, можемо зробити висновок, що існувала певна неузгодженість щодо віку дитини, з якого її заслуховують під час судового засідання. Таке питання турбувало законодавців, і були прийняті зміни до Цивільного кодексу Італії Законом № 54/2006, в якому визначили, що дитина може бути заслухана тільки з досягненням дванадцятирічного віку. Питання реалізації права дитини на висловлення своєї думки в Італії щодо питань, які стосуються її життя, турбують правозахисників. Так, за думкою бельгійської вченої Kristýna Hánělová, встановлення мінімального віку у 12 років не відповідає вимогам міжнародного законодавства та не забезпечує реалізацію прав дитини у сфері судового розгляду справ.

У Цивільному кодексі Чехії зазначається, що дитина має право висловити свою думку під час вирішення суперечностей між чоловіком та жінкою для постановлення найбільш справедливого рішення [13]. Хоча потрібно розуміти, що таке право не є абсолютним. У кожному випадку суд індивідуально приймає рішення щодо заслуховування дитини під час судового розгляду. Таке рішення залежить

від емоціонального, інтелектуального розвитку дитини, від її психологічного стану та впливу думки батьків на її світогляд та розуміння конфліктної ситуації. Отже, такий підхід також не пов'язує право дитини на висловлення своєї думки з конкретним віковим критерієм.

Цікаво те, що у ст. 138 Сімейного кодексу Естонії визначено, що якщо право опіки над дитиною належить тільки одному з батьків, інший завжди може звернутися з позовом щодо встановлення опіки над цією дитиною також. Але відповідне можливо, тільки якщо опіка іншого з батьків буде відповідати інтересам дитини, а якщо їй більше 14 років, обов'язковим є згода такої дитини [13]. Отже, законодавство Естонії не тільки дає право дитині висловлюватися з певних питань, що стосуються її життя, у суді, а ще й у деяких випадках робить це обов'язковим для прийняття справедливого рішення. В Україні існує інший підхід: ніхто не може змусити дитину висловлювати свою думку з питань, що виникають із приводу сімейних спорів, навіть у суді.

Сполучені Штати Америки – одна з небагатьох країн, яка не прийняла Конвенцію про права дитини. Так, не в усіх штатах встановлено обов'язок суду вислухати думку дитини під час вирішення сімейних спорів, але потрібно зазначити, що така ситуація існує не на всій території країни. Наприклад, відповідно до Сімейного кодексу Техасу суд зобов'язаний заслухати дитину, яка досягла 12-річного віку [14].

Потрібно звернути увагу на те, що в Україні відповідно до ст. 171 Сімейного кодексу думка дитини заслуховується тільки в конкретних справах, а саме: під час вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі під час вирішення спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. У ч. 3 ст. 171 Сімейного кодексу України зазначається, що суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси [3]. За даними звіту про моніторинг стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у 60% відсотків випадків думка дитини, яка вра-

ховується, представляється не самою дитиною, а органом опіки та піклування [2]. З анкети спостерігача у справі про надання висновку щодо позбавлення батьківських прав думку дитини взагалі не враховували, хоча хлопчику було вже 10 років і його думку важливо б було з'ясувати».

У законодавстві деяких країн встановлюється, що врахування думки є обов'язковим з усіх питань із досягненням дитиною конкретного віку. Наприклад, відповідно до ст. 57 Сімейного кодексу Російської Федерації врахування думки дитини, яка досягла віку десяти років, є обов'язковим, за винятком випадків, коли це суперечить її інтересам. У штаті Техас врахування думки дитини із приводу сімейних спорів є обов'язковим з 12 років [15].

Питання правового регулювання участі дитини у сімейних спорах потребує постійного вивчення та вдосконалення. Отже, нами пропонується: встановити у сімейному кодексі конкретний перелік справ, у яких обов'язковим є прийняття позовної заяви особи судом, яка досягла 14-річного віку. Дійсно, фактично неповнолітнім особам надано право звертатися до суду за захистом своїх прав, але практично не завжди вдається реалізувати таке право. Це пов'язано із встановленням віку цивільної дієздатності у 18 років.

Необхідним є встановлення віку дитини, з якого її думка буде враховуватися обов'язково судом під час вирішення питань, які стосуються її інтересів. Таке законодавче положення допоможе більш уважно ставитися до інтересів дитини та повноцінно реалізовувати її процесуальні права.

Необхідним є обладнання залу судових засідань, куточків для дітей у суді, що допоможе налагодити контакт з дитиною та створити дружні умови.

Вважаємо необхідною наявність у судді психолога, який зможе працювати з дитиною під час судового засідання, що допоможе зберегти стійкий емоційний стан неповнолітнього.

Введення таких змін допоможе повноцінному захисту дитини з боку держави, адже вона є уразливою стороною в будь-якому конфлікті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябченко Ю.Ю. Законний інтерес і процесуальний статус: проблеми співвідношення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 4. С. 57–59.
2. Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/453435.pdf> (дата звернення: 25.10.2021).
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 01.01.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 25.10.2021).
4. Цивільно-процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 05.08.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.10.2021).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України» від 07.12.2006. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text (дата звернення: 25.10.2021).
6. Сімейний кодекс Каліфорнії : Закон Каліфорнії від 1997 року. URL : https://leginfo.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=FAM&division=8.&title=&part=2.&chapter=1.&article= (дата звернення: 25.10.2021).
7. Про сімейні відносини : Закон Естонії від 18.11.2009 р. URL : <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013016/consolide> (дата звернення: 25.10.2021).
8. Про родину та опіку : Закон Польщі від 25.02.1964 року. URL : <https://www.global-regulation.com/translation/poland/3353737/the-act-of-25-february-1964-family-code-and-caring.html> (дата звернення: 25.10.2021).
9. Про права дитини : Конвенція ООН від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 25.10.2021).
10. Про здійснення прав дітей: Європейська Конвенція від 25.01.1996 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення: 25.10.2021).
11. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III Дата оновлення: 17.03.2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 25.10.2021).
12. Цивільний кодекс Італії : Закон Італії від 12.08.2015 р. URL : https://www.ilo.org/dyn/irlex/en/f?p=14100:1100:0::NO::P1100_ISO_CODE3,P1100_YEAR:ITA,2015 (дата звернення: 25.10.2021).
13. Цивільний кодекс Чехії : Закон Чехії від 18.09.2012 р. № 89. URL : <https://portal.gov.cz/app/zakony/zakonPar.jsp?idBiblio=74907&nrc=89~2F2012&rpp=15#local-content> (дата звернення: 25.10.2021).
14. Сімейний кодекс Техасу : Закон Техасу від 09.12.2005 року. URL : <https://law.justia.com/codes/texas/2005/fa.html> (дата звернення: 25.10.2021).
15. Сімейний кодекс Російської Федерації : Закон Російської Федерації від 29.12.1995 р. № 223-ФЗ. Дата оновлення: 02.07.2021 р. URL : <https://docs.cntd.ru/document/9015517?section=status> (дата звернення: 25.10.2021).